

СТРУКТУРА НА КАЛЕНДАРА В РАННИТЕ СЛАВЯНСКИ ЕВАНГЕЛСКИ РЪКОПИСИ

Екатерина Дограмаджиева

1. Многобройни са изследванията върху календара в ранните славянски евангелия. По-пълни или по-кратки данни по този въпрос има в повечето издания на славянски евангелия – Асем, Бан, Врач, Вук, Григ, Добром, Добрейш, Зогр, Кох, Мир, Мак, Мст, Рад, Сав (вж. списъка на съкращенията и изданията на изворите в края на публикацията). Особено ценни в тази област са проучванията на В.Н. Щепкин,¹ архиеп. Сергей,² Й. Врана,³ О. Неделкович,⁴ И. Бърнс,⁵ Л.П. Жуковская,⁶ Л. Мошински,⁷ Л. Скоморохова-Вентурини и А. Наумов,⁸ Тр. Кръстанов⁹ и др.

Настоящото изследване е ориентирано към структурната страна на календара. Неговата цел е да се определят основните елементи в строежа на календара и взаимоотношенията между тези елементи в старите славянски евангелски ръкописи. Проучването се основава на 18 издадени евангелия и 14 непубликовани ръкописни четвроевангелия: Будапещенското евангелие от Националната библиотека "Сечени" в Будапеща със сигнатура Cod. Man. Slav. № 7;¹⁰ № 22 и 467 от XIII–XIV в., № 31 от 1361 г., № 38 от края на XV в., № 55 от 1558 г., № 58 от 1573 г., № 60 от началото на XVI в., № 421 от началото на XIV в., № 483 от XV–XVI в., № 488 от 1555 г., № 509 от средата на XIV в., № 843 от XIII в., № 1139 от края на XIV в., № 1140 от средата на XV в. от Народната библиотека "Кирил и Методий" в София.

2. Основен фактор в оформянето на евангелския календар е делението на текста на тематично обособени последователно номерирани части. Днешната подялба на глави и стихове се е извършила във връзка с публикуването на първите печатни

евангелия през XVI в. Тя е основана на по-стари деления, но не съвпада напълно с тях. Главната отклика е в това, че днешната подялба е двустепенна – по глави и стихове, докато старите деления са само едностепенни – по глави. Освен това границите на старите и новите фрагменти не винаги съвпадат.

До XVI в. в славянските ръкописи са прилагани 3 типа деления. Най-старата подялба възхожда към III–IV в. и е най-многочислена: Мт е разделен на 355 глави, Мк – на 235, Лк – на 343, Йо – на 232, всичко 1165 глави. Прието е те да се наричат Амониеви глави по името на Амоний Александрийски (III в.), въпреки че в науката се спори дали действително Амоний Александрийски е извършил тази подялба или Евсений Кесарийски.¹¹ Делението започва от началото на всеки от четиримата евангелисти.

Втората подялба също е старинна. Извършена е преди X в. По нея главите в Мт са 68, в Мк – 48, в Лк – 83, в Йо – 18, всичко 217 глави.¹² Прието е те да се наричат Обширни глави. Това деление, за разлика от първото, не започва от началото на всеки евангелист. За Мт то начева от съвременна 2.1, за Мк – 1.23, за Лк – 2.1, за Йо – 2.1. Само при тази подялба всяка глава има свое заглавие. Списък на заглавията със съответната номерация се помества преди всяко от четирите евангелия. По правило заглавията се изписват още при съответния текст в горното или долното поле.

Третата подялба също е много стара. Тя се е извършвала постепенно във връзка с установяване и уточняване на богослужebната практика. Основна единица в тази подялба е богослужebното четиво (зачало, перикопа). То е основна единица и изобщо в строежа на богослужebния евангелски календар. Обикновено перикопата обхваща един цялостен фрагмент, напр. за Пасха: Йо 1.1–17. По-рядко е съставена от няколко фрагмента с прекъсване, напр. за Нед 1 Петд: Мт 10.32–33, 37–38, 19.27–30 (вж. списъка със съкращенията на календарните наименования в края на публикацията). Още по-сложно е четивото за Четв вел – лит. То е комбинирано последователно от откъси от Мт 26.2–20, Йо 13.3–17, Мт 26.21–39, Лк 22.43–45, Мт 26.40–75, 27.1–2. За всеки ден се

предвижда обикновено по едно четиво, но за големите празници се определя едно за утрenna и едно за литургия. По-голям брой са четивата за Четв вел: за утрenna, На умовение ногу, По умовение ногу, литургия, 12 страстни евангелия. Номерацията на тази подялба навярно е извършена сравнително късно. В проучената литература не съм попаднала на сведения за нея. Тя се прилага последователно в славянските ръкописи от XV и XVI в. Най-ранният ръкопис с такава номерация, който съм намерила досега, е Будапещенското евангелие от XIII в. Последователността в номерацията се определя от реда на фрагментите в четвроевангелието, а не от техния богослужебен хронологически ред. Назовавам я перикопна. От Мт са номерирани 116 перикопи, от Мк – 161, от Лк – 141, от Йо – 167, всичко 585 (по ръкопис № 38 от НБКМ, който е най-прецизен по отношение на богослужебните указания).

И трите типа номерация са предназначени за четвроевангелието. Вторият тип деление няма богослужебна роля и затова остава в рамките на четвроевангелието. Първият и вторият тип се използват за означаване на богослужебните четива и биват пренесени в Изборното евангелие. Прави впечатление, че и при трите подялби главите са неравномерни по обем – има и съвсем кратки глави, и твърде дълги. Очевидно тематичната общност е решаващият критерий за тяхното отделяне.

3. Вторият основен фактор в оформянето на евангелския календар е богослужебната подредба на четивата. Както е известно, богослужебният календар се състои от няколко цикъла.¹³ Основните са 2, всеки от които обхваща пълна година, но с различно начало.

А. Единият започва от Нед Пх (Великден) и завършва в Съб вел. Великден не е фиксиран ден в календара, а се определя различно всяка година в неделен ден, ориентиран по определена формула според пролетното равноденствие и новолунието. Таблиците за изчисления на Пасха са включени в сборници, наречени Пасхалия. Съответно и цикълът, започващ от Великден се мести спрямо фиксирания календар. Затова той обикновено се

нарича *Цикъл на подвижните празници* или *Синаксар*. Този цикъл от своя страна се дели на 4 по-малки цикъла:

А.А. Пасхален. Обхваща 50 дни и носи името Петдесетница. Четат се перикопи от Йо, затова в ръкописите е означен като Йоанов.

А.Б. След Петдесетница. Обхваща 17 седмици. В някои ръкописи са посочени 16 (напр. в Мар). От 1 до 11 седмица всеки ден и от 12 до 17 седмица съботите и неделите се четат перикопи от Мт, в останалите дни – от Мк. В ръкописите цикълът се означава като Матеев, даже когато четивото е от Мк.

А.В. След Ново лето. Обхваща 19 седмици, като 17-ата понякога се означава Преди Месопуст, 18-ата – Месопустна, 19-ата – Сиропустна. Четивата за всички дни от 1–12 седмица, за съботите и неделите на 13–17 седмица, също Съб мес, Вт и Четв сир са от Лк, за Нед мес, Съб сир и Нед сир – от Мт, останалите – от Мк. В ръкописите този цикъл се отбелязва като Лучин даже там, където четивото е от Мт или Мк.

А.Г. На Великия пост и Страстната седмица. Включва 7 седмици: 6 седмици на Великия пост, завършващи с Лазарова събота и Цветна неделя, и седма – Страстна седмица (или света и велика). Четива има и от четиримата евангелисти.

Б. Вторият основен цикъл е *Цикълът на неподвижните празници* или *Месецословът*. Започва от началото на Ново лето – 1 септември, и завършва на 31 август. Дели се съответно на 12-те месеца.

4. Третият фактор е типът евангелие. Както е известно, според подредбата на четивата евангелията биват 2 основни типа: 1) без богослужебна подредба, според евангелистите – четвроевангелия; 2) с богослужебна подредба, според календара – Изборни евангелия (апракоси). В зависимост от степента на пълнота на Синаксара Изборните евангелия са 3 типа: пълни, кратки, неделни. Пълните апракоси имат четива за всеки ден от Подвижния цикъл освен за Великия пост, когато има четива само за съботите и неделите. Кратките апракоси имат четива за всеки ден само за Пасхалния цикъл и Страстната седмица, а за останалото време –

само за съботите и неделите. Неделните апракоси имат четива за всеки ден само за Страстната седмица, а за останалата част от годината – само за съботите и неделите.

В апракосите четивата са подредени в календарен ред. Най-напред е представен Синаксарът, сетне Месецословът. Отделни блокове образуват 11-те възкресни неделни евангелия и Евангелия за различни потреби. Мястото им не е строго определено. В едни ръкописи (напр. Остр) 11-те възкресни евангелия се изреждат в края на Синаксара, а в други ръкописи (напр. Асем, Сав, Мст) – след Месецослова. Четивата в апракосите се представят по два начина: или в цялостен текст, или са маркирани с начало и край и препратка към същото четиво, изложено пълно за друг ден. В такъв случай в надслова освен данните за деня се посочват обикновено евангелистът, Амониевата глава, препратката. Надсловите по правило са вътре в текста. В горното или долното поле се дават сведения, ако същото четиво се чете и за друг ден.

Четвероевангелията са поделени от Й. Врана¹⁴ според богослужебния им строеж на 3 основни типа: 1) непредназначени за богослужебна употреба и затова неразделени на четива – боснанските богомилски четвероевангелия; 2) предназначени за богослужебна употреба, разделени на четива без надслови, в края със Синаксар, 11-те възкресни евангелия, Месецослов, четива за различни потреби; 3) предназначени за богослужебна употреба, разделени на четива с надслови за синаксарната част и с Месецослов. Наред с тези три типа Й. Врана установява и преходни случаи.

Трите типа номерация не са използвани по един и същ начин в четвероевангелията. Според този показател четвероевангелията могат да се разделят на 5 класа: 1) само с Амониеви глави, напр. Добрейш от XIII в., Бан от края на XIII в., ръкописи от НБКМ № 843 от XIII в., № 22 и 467 от XIII–XIV в., № 421 от началото на XIV в., № 31 от 1361 г.; 2) само с Обширни глави, напр. ръкописите от НБКМ № 1139 от края на XIV в., № 60 от началото на XVI в.; 3) с Амониеви и Обширни глави, напр. Зогра, Мар, ръкописи от НБКМ № 509 от средата на XIV в., Лондонско евангелие от 1356 г.; особен случай е Добром, в което липсва номерация за Амониевите глави, но те са означени чрез главни

букви; 4) с Амониеви и Перикопни глави, напр. Буд от края на XIII в.; 5) с Обширни и Перикопни глави, напр. ръкописи от НБКМ от XV и XVI в. № 1140, 38, 483, 488, 55, 58.

Значителни различия между четвороевангелията има и според реда на указанията след евангелския текст. При част от ръкописите най-напред се представя Синаксарът, сетне Месецословът (напр. Добрейш, № 1139, № 60, № 483, № 55, № 58 от НБКМ), а при други – обратно (напр. Бан, № 31, № 509, № 1140 от НБКМ, Лонд). Особен случай е ръкопис № 1140 от НБКМ. В него след Месецослова следва Синаксарът, но от Ново лето, т.е. от там, където завършва Месецословът, а не от Пасха, както е в другите ръкописи.

5. Четвърти фактор е необходимостта от разграничителни сигнали за подялбата на текста. Очевидно на тях се е обръщало голямо внимание, тъй като те са улеснявали използването на книгата. Приложена е цяла система от различни по тип разграничители: словесни, цифрови, шрифтови, орнаментни, цветови, пунктуационни. Словесните сигнали се състоят от надсловни, встъпителни формули, инципит и експлицит, думи-препратки (ици, пса), думи-ограничители (за, ко), изградени по определени образци с установени съкращения. Поставят се или в текста между четивата (типично за апракосите), или в полетата (типично за четвороевангелията). Цифровите сигнали са номерата на Амониевите, Обширните или Перикопните глави. Трябва да се отбележи, че четивото се означава само с началната Амониева глава, независимо че то може да съдържа няколко глави подред. Шрифтовите сигнали включват различен размер букви, напр. за четиво и за надслов, за първа буква на четиво.

Орнаментните сигнали включват миниатюри, заставки, концовки, инициали. Концовките бележат само края на по-голям откъс: евангелист в четвороевангелието, цикъл в апракоса, края на целия ръкопис. Останалите художествени елементи бележат началото на определен текст. С миниатюра на евангелист се посочва началото на всяко от четирите евангелия в четвороевангелието или началото на всеки цикъл от апракоса: Йо за Пасхалния,

Мт за цикъла след Петдесетница, Лк за цикъла след Ново лето, Мк за Великия пост (напр. в Остр). Заставките бележат също началото на евангелист в четвроевангелието или цикъл в апракоса. Рисуваните инициали отбелязват началото на евангелист в четвроевангелието или на четиво в апракоса. Цветовите сигнали включват употребата на различни по цвят мастила с функционално предназначение. Най-често с червено мастило за разлика от черното в евангелския текст се отбелязват богослужебните указания. Използува се и цветен фон за богослужебните указания (напр. в Асем).

Пунктуационните сигнали са от най-употребителните разграничителни знаци. Те представляват по правило пунктуационни фигури, явяващи се често в различни варианти. В някои ръкописи има опростена пунктуационна сегментация. Напр. в Мар четири точки, разположени ромбовидно, означават всяка междинна граница. В повечето ръкописи обаче има разграничение между пунктуационните фигури, с които се бележи началото или края.

6. Както разкрива направеният преглед, евангелският календар се изгражда от 4 основни компонента: четива, подредба на четивата, номерирани глави, разграничителни сигнали. Те са взаимно обусловени. Основна организационна единица е богослужебното четиво. За означаване на реда и мястото му се използват номерираните глави – Аманиеви или Перикопни. Обширните глави остават вън от календарното разчленение. Подредбата на четивата се обуславя от типа евангелие – четвроевангелие или апракос. Разграничителните сигнали бележат границите на четивото, предназначението му, реда и мястото му.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА И ИЗДАНИЯТА НА ИЗВОРИТЕ

- Арх = Архангелско евангелие 1092 г. Изд. Румянецовского музея. М., 1912.
 Асем = *Kurz J. Evangeliiar Assemanuv. Kodex Vatikánský 3. slovanský. Díl II. Úvod, text v přepise cyrilském, poznámky textové, seznamy čtení.* Praha, 1955.
 Бан = *Дограмаджиева Е., Б. Райков.* Банишко евангелие, среднобългарски паметник от XIII в. С., 1981; *Скоморохова-Вейтурини Л., А. Наумов.*

- Баницко евангелие как богослужбени памѣтнк. – Старобългаристика, 1985, 1, 73–101.
- Буд = *Тот И.* Болгарское четвероевангелие в Будапеште. – Старобългаристика, 1983, 2, 3–13.
- Ват = *Кръстанов Тр.* Български ватикански палимпсест (кирилско кратко изборно евангелие от X в. в Cod. Vat. gr. 2502) – Старобългаристика, 1988, 1, 38–66.
- Врач = *Цонев Б.* Врачанско евангелие. – Български старини, IV, С., 1914.
- Вук = *Врана Ј.* Вуканово еванђеље. Београд, 1967.
- Григ = *Десподова В.* Григоровичево евангелие бр. 9. Прилеп, 1988.
- Добрейш = *Цонев Б.* Добрейшово четвероевангелие. – Български старини, I, С., 1906.
- Добром = *Велчева Б.* Добромирово евангелие, български памѣтнк от началото на XII век. С., 1975.
- Зогр = *Jagić V.* Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim zographensis nunc petropolitanus. Graz, 1954.
- Кох = *Косек И.В.* Евангелие Кохно, български памѣтнк XIII в. С., 1986.
- Лонд = *Живкова Л.* Четроевангелието на цар Иван Александър. С., 1980.
- Мак = *Мошин В.* Македонско евангелие на поп Јована. Скопје, 1954.
- Мар = *Јагич И.В.* Памѣтнк глаголической письменности Маринишко четвероевангелие. С примечаниями и приложениями. Graz, 1960.
- Мир = *Родић Н., Г. Јовановић.* Мирослављево јеванђеље. Критичко издање. – Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I одељење, XXXIII. Београд, 1986.
- Мст = *Жуковская Л.П., Л.А. Владимирова, Н.П. Панкратова.* Апракос Мстислава Великогo. М., 1983.
- Остр = *Востоков А.* Остромирово евангелие 1056–1057 года. СПб, 1843.
- Рад = *Угринова-Скаловска Р., З. Рибарова.* Радомирово евангелие. Скопје, 1988.
- Сав = *Щепкин В.И.* Саввина книга. – Памѣтнки старославянскогo језика, I, 2, СПб, 1903.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА НА КАЛЕНДАРНИТЕ НАИМЕНОВАНИЯ

вел = велики

лит = литургия

мес = месопустен

Петд = След Петдесетница

Пх = След Пасха

сир = сирни

Дни на седмицата: Пон, Вт, Ср, Четв, Пет, Съб, Нед.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ¹ *Щепкин В.И.* Разсуждения о языке Саввиной книги. СПб, 1899.
- ² *Архиеп. Сергий.* Полный месяцеслов Востока. I. Восточная агнология. Владимир, 1901.
- ³ *Vrana J.* O odnosu Mirosavljeva evanđelja prema staroslovenskim evanđelistarima i četveroevanđeljima. – *Slavia* 25, 1956, 306–312; – O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovenskih evanđelja (Evanđelistari). – *Slavia* 26, 1957, 321–336; – O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovenskih evanđelja (Četveroevanđelja). – *Slavia* 29, 1960, 552–571; – Über das vergleichende Sprach- und Textstudium altkirchenslavischen Evangelien. – *Die Welt der Slaven*, 1960, V, 4, 418–428; – Postanak i evolucija teksta staroslavenskih duljih evanđelistara. – *Slovo*, 35, 1985, 57–76; – O odnosu Vukanova i Mstislavova evanđelja i postanku duljega evanđelistara novije redakcije. – *Slavia* 54, 1985, 141–160.
- ⁴ *Nedeljković O.* Vukanovo jevanđelje i problem punog aprakosa. – *Slovo*, 18–19, 1969, 41–90.
- ⁵ *Бернс И.* Распоред недељних перикопа у Мирослављевом еванђељу. – Зборник Народног музеја у Београду, VI, 1970, 259–286; – Калинниковото лесновско евангелне. – Македонски језик, XXVII, 1976, 145–158; – The Numbering of the Johannine Saturdays and Sundays in Early Greek and Slavonic Gospel Lectionaries. – *Palaeobulgarica*, 1977, 2, 43–56; Some Aspects of Slavonic Gospel Manuscripts and their Greek Counterparts. – *Полата књигописана*, 1983, 7, 77–85; – A Close Relative of Jurje's Gospel, Located by Lection System Classification. – *The Slavonic and East European Review*, vol. 61, Num 1, January 1983, British Contribution to the IX International Congress of Slavists, Kiev 1983, Offprint from 1–17.
- ⁶ *Жуковская Л.П.* Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976.
- ⁷ *Moszyński L.* Kanony Euzebiusza w glogolskim rękopisie Kodeksu Zografskiego. – *Slovo*, 1976, 25–26, 77–121.
- ⁸ *Скоморохова-Вентурини Л., А. Наумов.* Баницкое евангелие как богослужебный памятник. – *Старобългаристика*, 1985, 1, 73–101.
- ⁹ *Кръстанов Тр.* Български ватикански палимпсест (кирилско кратко изборно евангелие от X в. в Cod. Vat. gr. 2502). – *Старобългаристика*, 1988, 1, 38–66.
- ¹⁰ *Тот И.* Болгарское четвероевангелие в Будапеште. – *Старобългаристика*, 1983, 2, 3–13.
- ¹¹ Вж. по този въпрос *Gregory C.R.* Textkritik des Neuen Testaments. II Auflage, Leipzig, 1976; *Moszyński L.* op. cit.
- ¹² Вж. *Gregory C.R.* op. cit. 859–860.
- ¹³ Вж. *Жуковская Л.П.* цит. съч.
- ¹⁴ *Vrana J.* O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovenskih evanđelja (Četveroevanđelja). – *Slavia* 29, 1960, 552–571.